

**TAASSUP VE ROMANTİZM KAVRAMLARININ MEZHEP
TARAFTARLIĞINDAKİ YERİ**
THE PLACE OF THE CONCEPTS OF BIGOTRY AND ROMANTICISM IN SECTARIAN
SUPPORT

Merve ÖZER

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek
Lisans Öğrencisi, Konya, Türkiye /e-mail: merveozer@hotmail.com/
ORCID ID: 0009- 0005-2052-0366

Özet

Bu makale, İslam mezheplerinin oluşum sürecinde taassup ve romantizmin etkilerini ele almaktadır. Mezhepler, farklı algı ve anlayışların bir araya gelmesiyle ortaya çıkmış doğal yapılar olarak kabul edilirken, bu yapılar arasındaki fikirsel ayrılıklar bazen çatışma ve ötekileştirme ile sonuçlanmıştır. Mezheplerin zengin bir düşünce mirası üretmesi beklenirken, taassup yüzünden bu mirasın nefret ve düşmanlığa dönüşmesi eleştirilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde mezhep, fırka, taassup-taklit ve taassup-romantizm kavramları derinlemesine incelenmiş; ikinci bölümde ise mezhep taassubunun tarihsel örnekler ışığında toplumsal etkileri analiz edilmiştir. Bu makale, mezheplerin beşerî bir oluşum olarak anlaşılmasını sağlamak ve taassubun toplumsal ve dini yapılar üzerindeki yıkıcı sonuçlarını açığa çıkarmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Taassup, Romantizm, İslam Mezhepleri

Abstract

This article deals with the effects of taassup and romanticism in the formation process of Islamic sects. While sects are considered as natural structures that have emerged through the combination of different perceptions and understandings, intellectual differences between these structures have sometimes resulted in Deconfliction and other Deconfliction. While sects are expected to produce a rich heritage of thought, it has been criticized that this heritage turns into hatred and hostility due to taassup. In the first part of the study, the concepts of sect, sect, taassup-imitation and taassup-romance were examined in depth; in the second part, the social effects of sectarian bigotry have been analyzed in the light of historical examples. This article has been written in order to provide an understanding of sects as a human entity and to expose the devastating consequences of bigotry on social and religious structures.

Keywords: Taassup, Romanticism, Islamic Sects, continuation of the Turkish state.

KAVRAMSAL ANALİZ

1. *Mezhep Kavramı*

Mezhep kavramı lügatte, “gitmek” anlamına gelen “z-h-b” kökünün mastar, ism-i zaman ve ism-i mekân formu olup, “gitmek, gidilen/takip edilen yol, gidilen yer” gibi manalara gelmektedir (Üzüm, 2004: 526).

Terim olarak ise, nasları yorumlayıp, hüküm çıkarmakta yetkin bir müctehidin bu süreçte izlediği yöntem, uyguladığı usul kurallarının bütünü yani sistemi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bir akımın mezhep olarak adlandırılabilmesi için bir kurucu ve sistemleştirici liderinin, liderini destekleyen önderlerinin, usul ve sistematığının, mezhebin fikri yapısının ifade edildiği kaynaklarının ve belirli bir süreç için bile olsa görüşlerinin ifade edildiği bir dönem ve bu fikirlere iştirak eden kişilerin bulunmuş olması gerekir (Topaloğlu, 2010: 215).

Mezhepler, kendi içinde tutarlılığa sahip, derinlemesine düşünce sistemlerini barındıran içtihatlar bütünüdür. Her mezhep, onu benimseyen topluluklar için yalnızca bir dini yorumdan öte, aynı zamanda kültürel ve entelektüel zenginliğin bir taşıyıcısı olarak önemli bir düşünce okulunu temsil eder. Bu düşünce sistemleri, sadece inanç ve ibadet alanıyla sınırlı kalmaz; siyasi, ekonomik, sosyal ve dini pek çok yönü de içine alarak toplumsal hayatın farklı katmanlarına nüfuz eder. Mezheplerin doğuşu ve gelişimi, farklı unsurların bir araya gelerek oluşturduğu karmaşık bir süreçtir. Bu süreçte, mezhepler, benimsedikleri toplulukların kültürel, tarihsel ve coğrafi dinamikleriyle harmanlanarak zenginleşmiş ve yayılmışlardır. Her mezhep, kendi iç dinamikleriyle uyumlu olarak, bağlı bulunduğu toplumun düşünce yapısını şekillendirirken, aynı zamanda bu toplumun değerlerine de yön vermiştir.

Mezheplerin sistematik olarak ortaya çıkışı, İslam'ın ikinci ve üçüncü yüzyıllarına denk gelmektedir. Bu dönem, kozmopolit şehirlerde yüksek refah seviyesinin hâkim olduğu ve çok kültürlü yaşam biçimlerinin yoğun olarak yaşandığı bir zamandı. İslam alimleri, inanç, ibadet, hukuk, ahlak ve siyaset gibi önemli meselelerde karşılaştıkları soruları çözmek ve toplumsal sorunlara yanıt bulmak için yoğun bir çaba gösterdiler. Bu samimi gayretler, İslam toplumunun yeni karşılaştığı koşullara uygun içtihatlar ve fikirler üretme sürecini başlattı. Mezheplerin oluşumu, bu doğal sürecin bir parçası olarak ortaya çıktı. Ancak burada vurgulanması gereken önemli bir husus, mezheplerin planlı veya kasıtlı olarak kurulan yapılar olmadığıdır. Hiçbir mezhep imamı, bir mezhep kurma amacıyla yola çıkmadı ve kimseyi kendi görüşlerine körü körüne bağlanmaya davet etmedi. Tam tersine, bu düşünce okulları, İslami kültürün kendi doğal seyri içerisinde, kendiliğinden gelişen ve zamanla sistemleşen entelektüel birikimlerdir. (Büyükkara, 2017: 10)

Mezheplerin sistematik olarak oluşum sürecini anlamanın en önemli yolu, bu sürecin temelini oluşturan "insan" kavramını doğru bir şekilde kavramaktan geçer. Her insan, kendine has bir yapı ve karaktere sahiptir; bu özgünlük, doğal olarak dini anlayışlarına da yansır. İnsanların dinî düşünce ve yorumlarındaki farklılıkların kaçınılmaz olması, bu bireysel özgünlükten kaynaklanır. Ancak insan, aynı zamanda sosyal bir varlık olarak, içinde bulunduğu koşulların ve toplumun etkisiyle doğal bir şekilde örgütlenme ihtiyacı duyar. İşte bu sosyal ve bireysel dinamiklerin birleşimi, mezhepleşme sürecinin doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Mezhepler, bireylerin özgün düşünce yapılarının sosyal bir düzen içinde kurumsallaşmasının bir tezahürü olarak ortaya çıkar. (Onat, 2017: 36).

Hız. Peygamber (a.s) hayattayken ve vahyin inmeye devam ettiği dönemde, Müslümanların inanç ve sosyal hayatla ilgili karşılaştıkları sorunların, sonraki dönemlere kıyasla çok daha az olduğu söylenebilir. O dönemde problemler hızlı ve kolay bir şekilde

çözümüne kavuşuyordu; zira Müslümanlar karşılaştıkları bir zorlukla başa çıkarken ya vahyin yönlendirmesiyle ya da bizzat Peygamber'in açıklamalarıyla yol buluyorlardı. Ancak Peygamber'in vefatından sonra hem doğal hem de toplumsal, sosyal ve dini nitelikli sorunlar giderek artmaya başladı ve bu durum Müslüman toplumlar arasında farklılıkların belirginleşmesine, ayrışmalara yol açtı. Hz. Peygamber'in döneminde sınırlı bir şekilde kullanılan tevil, kıyas, içtihat ve rey gibi yöntemler, onun vefatından sonra daha geniş bir alan buldu. Bu süreç, insanoğlunun özgünlük ve çeşitlilik arzusunun etkisiyle şekillenen doğal bir olgu olarak, mezhepleşmenin ilk adımlarını oluşturdu. Bu bakımdan, mezheplerin doğuşu kaçınılmaz bir gelişme olarak karşımıza çıktı. (Büyükkara, 2017:10).

Burada vurgulamak istediğimiz önemli nokta, mezheplerin Hz. Peygamber'in vefatından sonra beşerî oluşumlar olarak ortaya çıktığıdır (Onat ve Kutlu, 2014: 42). Mezhepler, hiçbir zaman kendi görüşlerini ilahi nasların yerine koyamazlar; zira mezhepler, dinin kendisi değil, dinin farklı şekillerde yorumlanmasıdır. Mezhepleri bu perspektiften ele aldığımızda, onları körü körüne bir taassup çerçevesinden çıkarabiliriz. Mezhepler, toplumsal yapılar üzerinde son derece etkili olabilirler; mensuplarına belirli bir kimlik kazandırarak, onların sosyal ve dini yaşantılarını şekillendirirler. Aynı zamanda, bu yapılar mensubu olmayanlara karşı da birtakım sosyal ve dini yaptırımlar uygulayabilirler. Bu yüzden, mezheplerin dinin bir parçası mı yoksa onun bir yorumu mu olduğu konusunu net bir şekilde kavramak büyük önem taşır.

2. *Fırka Kavramı*

Fırka kelimesi (çoğulu firak) lügatta "ayırarak, bölmek; açıklayıp hükme bağlamak" anlamlarına gelen fark kökünden isim olup insanlar arasından ayrılmış belli bir grup ve topluluğu ifade eder. Terim olarak ise, İslâm fikir tarihinde kendilerine has siyasi düşünce veya itikadi görüşlere sahip bulunan gruplar için "siyasi akım" (bir nevi parti) ve "itikadi mezhep" anlamında kullanılmıştır.

23

Fırkalar, özellikle İslâm'ın erken dönemlerinde, farklı inanç ve siyasi yorumların bir araya gelmesiyle oluşan mezhepsel veya toplumsal bölünmeleri ifade eder. Bu kavram, çoğunlukla dinde veya sosyal yaşamda meydana gelen ayrışmaları işaret eder ve tarih boyunca İslâm dünyasında önemli bir rol oynamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli anlamlarda yer alan "fark" kökenli kelimeler içinde "gruplara ve parçalara ayırarak, bölmek" anlamındaki tefrik ve "ayrılmak, bölünmek" anlamındaki teferruk kavramları genellikle dinde ve sosyal hayattaki bölünmeyi ifade etmekte ve bunun çok zararlı olduğunu belirtmektedir (Topaloğlu, 2010: 215).

3. *Taassup Kavramı*

Taassup kelimesi, Arapça "asb" kökünden türeyip lügatta "kuşatmak, sarmak, bağlamak" gibi anlamlar taşır. Terimsel olarak ise taassup, kişinin, kendi soyuna veya bağlı olduğu topluluğa aşırı derecede bağlılık göstermesi, açık ve net deliller karşısında dahi gerçeği reddetmesi ve körü körüne bir inanca saplanması anlamında kullanılır. İslâm'ın ilk dönemlerinde, taassup kavramı sık sık "asabiyet" ile eş anlamlı bir şekilde kullanılmıştır; bu da kabilecilik ya da grup dayanışmasını ifade eder. Günümüzde ise taassup, daha geniş anlamlara bürünmüş olup, fanatizm, bağnazlık, tutuculuk ve taklitçilik olarak yorumlanmaktadır. Taassup, kişinin inançlarını ya da fikirlerini sorgulamadan, dogmatik bir şekilde savunmasını ve başkalarının görüşlerine saygı duymadan, bu fikirleri zorla dayatmaya çalışmasını içerir. Bu, aynı zamanda farklı düşüncelere karşı hoşgörüsüz bir tutum sergileme

ve başkalarının inançlarını baskı yoluyla bastırma girişimlerini de ifade eder. Günümüzde bu kavram, özellikle bireysel düşünce özgürlüğünü ve toplumsal uyumu tehdit eden bir olgu olarak değerlendirilmektedir. (Evkuran, 2015: 617).

İslam siyaset edebiyatında özel bir yeri olan asabiyet kavramı, taassup kavramı ile aynı kökten ve benzer manaya gelecek şekilde kullanılmaktadır. Hatta bazı kaynaklarda “kişinin haksız dahi olsa, kendi soyundan ya da kabilesinden olanı, her şartta savunma ve koruması” şeklinde tanımlanmıştır, esasında böyle bir anlam verilmesinin nedeni Hz. Peygamber’e sorulan “Kişinin kavmini sevmesi asabiyet midir?” sorusuna “Hayır! Asabiyet; kişinin kavmine haksızlık üzere yardım etmesidir” şeklinde verdiği cevaptan kaynaklanmaktadır (İbn Mace ,Fiten: 7).

İslam dünyasının yetiştirdiği ünlü tarihçi ve İslam Sosyoloğu İbn. Haldun asabiyet kavramına, metafiziğe dair ünlü eseri Mukaddime ’de geniş yer vermiştir. “... düşmanların saldırısından korunmak, saldırıları kovmak, (servet kazanmak) ve istilalar, kişilerin bir araya toplanmasıyla olur ve buna asabiyet adı verilir (İbn Haldun, 1968: 329).” “Bir nesilden gelenlerin bir araya toplanarak bir kuvvet, kudret ve üstünlük sahibi olmaları ve bir ideal etrafında bir araya gelmeleridir İbn Haldun, 1968: 352.” gibi anlamlar vermiştir.

Çalışmamızda ele aldığımız mezhep taassubu (mezhepçilik), bir mezhebin diğerlerinden üstün tutulması, tek doğru olarak kabul edilmesi ve farklı görüşler ya da deliller öne sürülse bile bu mezhep doğrultusunda ısrarla sabit kalınması anlamına gelir. Ayrıca, dinin esnek ve değişken niteliklerini yok sayarak, onları değişmez ve mutlak doğrular olarak kabul etme eğilimi de mezhep taassubu içinde değerlendirilir (Büyükkara, 2017: 5). Bu bağlamda mezhepçilik, kişinin sadece kendi mezhebine bağlı kalıp, diğer mezhepleri geçersiz ya da hatalı görmesini ifade eder.

Taassup kavramının burada yer veremediğimiz çok çeşitli tanımları olmakla birlikte, hepsinin birleştiği nokta, taassubun tarafgirlik manasını içermesidir. Haklı haksız ayırımını yapmaksızın birinin başkalarını tarafına(mezhebine) çağırması, hizipçilik yapmasıdır. Akraba veya mensup olduğu kavmin fertleri hakkında yardım ve tarafgirlik yapmak veya delil ortaya çıktıktan sonra herhangi bir tarafa olan meyilden dolayı hakkı kabul etmemektir.

Şunu tekrar belirtmekte fayda vardır ki “mezhepler esasında samimi bir gayretin doğal olarak ortaya çıkmış ürünleridir (Büyükkara, 2017:10)” ancak mezhebin, mezhepçiliğe (taassuba) dönüşmesi içtihadattan taklide evrilmenin ağır bir sonucudur.

4. *Romantizm Kavramı*

Romantizm, 18. yüzyılın sonlarında sanayi devrimi ve modernleşmenin getirdiği hızlı değişimlere bir tepki olarak doğan bir sanat ve düşünce akımıdır. Bu akım, bireyin duygularını, hayal gücünü ve doğayla olan bağı ön plana çıkarır. Romantikler, modern dünyanın mekanik ve ruhsuz yönlerine karşı, geçmişin idealize edilmiş değerlerine ve doğanın huzuruna olan özlemlerini dile getirmişlerdir. Sanat, edebiyat, müzik ve mimari gibi pek çok alanda etkili olan romantizm, bireysel özgürlüğü ve yaratıcı ifadeyi vurgulayarak geleneksel değerlere ve insan ruhunun derinliklerine yönelik bir arayışı ifade eder. (TDK,2017).

Mezhep romantizmi ise, bu romantik yaklaşımın dini alana yansıyan bir biçimidir. Mezhep romantizmi, bir mezhebin tarihini, liderlerini ve öğretilerini duygusal bir bağlılıkla idealize eder. Bu yaklaşım, mezhebi bir teolojik sistemden ziyade, bir kültürel kimlik ve manevi bağlılık kaynağı olarak görme eğilimindedir. Mezhebin kurucu figürlerine ve savunduğu değerlere olan bu romantik bakış açısı, onları sorgulanamaz ve tarihsel

bağlamından koparılmış bir şekilde savunmaya yol açar. Sonuç olarak, mezhebin teolojik işlevinden uzaklaşıp, onu daha çok ideolojik ve duygusal bir referans noktası haline getirir. (Göktepe, 2020:45).

5. *Taassup – Taklit İlişkisi*

Arapça k-l-d kökünden türetilen taklit kelimesi sözlükte kılıcı kuşanmak, gerdanlığı boyuna takmak anlamlara gelmektedir. Tabi olan kişinin, başkasının sözünü ya da fiilini boynuna gerdanlık (boyunduruk) yapması. Terim olarak ise, doğru ya da gerçek olduğunu düşünüp sorgulamadan (delil aramadan) başkalarına ait söz ve fiillerine tabi olarak onları delil ve hüccet gibi kabul etmesidir (Cürcani, 1997: 64)

Verilen tanımlar ışığında, taklit ve taassup kavramları arasında önemli bir paralellik bulunduğunu söyleyebiliriz. Her iki kavramda da bir kişinin başkasının söz veya eylemlerini sorgulamadan, delil aramadan kabul etmesi ve körü körüne bu fikirlere bağlanması ön plandadır. Bu yaklaşımda, doğru ya da yanlış olmasına bakılmaksızın, kişi kendi görüşünü savunmaya devam eder ve başkalarını da bu görüşe katılmaya zorlar. Ortak özellik ise, aklın devre dışı bırakılması ve hata karşısında bile ısrarcı olunmasıdır; kişi, haklı ya da haksız olup olmadığına bakmadan bir görüşü körü körüne savunur.

6. *Taassup – Romantizm İlişkisi*

Taassup ve romantizm arasındaki ilişki, her iki kavramın da akıl ve eleştiriden uzaklaşp duygusal bir bağlılığa yönelmesiyle kurulabilir. Taassup, bireyin kendi inanç ve fikirlerine sorgusuz bir şekilde bağlı kalarak, farklı düşünce ve yaklaşımları eleştirmeden reddetmesi anlamına gelir. Romantizm ise, duyguların ve geçmişe yönelik idealize edilmiş bir bakışın ön planda olduğu bir düşünsel yaklaşımdır. Bu iki kavramın kesiştiği noktada, bireyler, romantik bir şekilde idealize ettikleri değerleri ve inanç sistemlerini, eleştirel düşünceye kapalı bir şekilde savunabilirler. Romantizmin getirdiği duygusal yoğunluk, taassup ile birleştiğinde, bireyin kendi inançlarına aşırı bir bağlılık geliştirmesine ve bu inançları sorgulamadan mutlak doğrular olarak kabul etmesine yol açabilir

Yer vermiş olduğumuz kısa tanımların ardından çalışmamız çerçevesinde romantizm kavramı ile varmak istediğimiz nokta; aklın arka plana itildiği, duyguların ön planda olduğu bir zihniyetin taassuba nasıl ulaştığı olacaktır.

2. Mezhebi Taassup ve Romantizmin Sonuçları

1. *Kutuplaşma (sosyolojik açıdan)*

Bir toplumu sosyolojik açıdan bir arada tutun, tabiri caizse toplum yapan bazı unsurlar vardır. Bunlardan bir tanesi dindir, ayrıca toplumu oluşturan en önemli duygulardan biri aidiyet duygusudur. Din; topluma aidiyet duygusunu kazandıran önemli bir dinamiktir. Ama ne var ki aynı dine mensup olmalarına rağmen, o dinin farklı yorumlarını benimseyenler birbirlerine taassubi bir bakışla bakarak dışlayıcı tutum içinde olmuşlardır. Bu davranış biçimi toplumda sosyolojik kutuplaşma ortamını yaratmıştır (Telkenaroğlu, 2014: 40).

Oysaki farklılıkların zenginlik olarak algılanması gerektiği yasa normal, fitri belki de evrensel bir yasadır. Ama söz konusu farklılık ötekinin hor görülüp aşağılanması sonucunu doğuruyorsa burada bir problem oluşuyor demektir. Gayet doğal bir yapı olan mezheplilik,

taassubun etkisi ile mezhepçiliğe dönüşünce toplumsal kutuplaşma kaçınılmaz olur. (Onat, 2009: 20).

Mezhep müntesiplerinin kutuplaşmasının temelinde, “mezhep” kavramına doğru anlamın yüklenilmemesi yatmaktadır. Oysaki mezhepler din değildir, dinin anlaşılması ile ilgili tezahürlerdir yani dinin yerine ikame edilemezler. İslam’ın hiçbir yorumu, İslam demek değildir.

2. *Karşılıklı İthamlar*

Herhangi bir mezhep ya da fırkanın tek doğru görüş olarak savunulması, tek taraflı bir bakış açısının hâkim olmasına neden olur. Buda fikri kapalılığın meydana gelmesini sağlar, fikri kapalılıklar mezhebi taassubun baş göstermesine sebep olan alt nedenlerden bir tanesidir. Mezhebi taassup romantizmi içerisinde bulunan bir yapının ya da kişinin ilk hamlesi muhaliflerine karşı üstünlük kurmaya çalışma çabası olacaktır. Bu tavır sahada ithamda bulunma şeklinde somut karşılık bulur.

Sözlükte “bir şeyi düşünürken aklın başka yere kayması, kuruntu içerisine düşmek” anlamlarındaki vehm kökünden türeyen ve “zan, şüphe; suç, kabahat, zan altına sokma, suçlama” gibi manalara gelen “töhmüt” kelimesi ile aynı kökten türeyen türeyen “itham” kavramı “töhmüt altında tutmak, suçlamak” anlamında kullanılır (Doğanay, 2019: 89).

Maalesef ki İslam bilginleri farklı bir mezhebe mensup olmasından dolayı veya kendi haklılıklarını ortaya koyma çabası ile muhaliflerini küçük düşürmeye yönelik itham vari cümleler kullanmaktan geri durmamışlardır.

3. *Çatışmalar*

Çatışma, “görüş ve kanıların aykırılığından doğan karşıtlık” şeklinde tanımlanmış bir kavramdır (Doğan, 2011: 770). Bir düşünceyi veya kendi ekolüne ait bir içtihadı ikna yoluyla kabul ettiremeyenler bazen yöntem olarak fiziksel şiddete başvurmayı tercih etmişlerdir. Bu tercihteki psikolojik alt neden, savunduğu düşüncenin toplum tarafından benimsenmesini sağlayamayan kişinin, karşıt düşünceyi bir düzeyde bastırarak etkisiz kılma içgüdüsüdür. Tarihsel tecrübe ile sabit olan bu aşırılık, belirli bir dini akıma mahsus olmayıp hemen hemen çoğu mezhep tarafından sergilenmiştir.

Çatışma, eziyet, işkenceler konusunda aktarmamız gereken belki de ilk örnek, dönemin halifesinin dört aşamada uygulama safhasına koyduğu Mihne süreci olabilir. Hedef tedricî metodun takip etmesi ve çeşitli ikna yöntemleriyle Halku’l-Kur’ân fikrinin zihinlere ve söylemlere yerleştirilmesine yönelikti. Ancak dayatmalara maruz kalan İslâm bilginlerinin tavrı, bu düşüncenin kolay yerleşmeyeceğini ortaya koyduğundan halife daha sert tedbirler alma yoluna gitti. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi söz ile gerçekleşmeyen ikna, halifeyi farklı düşünenlere yaşama hakkı tanınmayacağı noktasına götürmüştü (Arslan,2012: 69). İşkence ve eziyetler gören hatta öldürülen birçok alimin dönemce temsil eden ismi Ahmed bn. Hanbel’ in de vücudunun kanlar içerisinde kalıncaya ve bayıltılıncaya kadar dövülmesi kaynaklarda yer almaktadır. Hatta serbest bırakıldıktan sonra bile Vâsık’ ın , Ahmed b. Hanbel hakkında: “Hiç kimseyle görüşmesin ve benim olduğum yerde bulunmasın” emrini verdiği, bundan dolayı Ahmed b. Hanbel’in, Vâsık ölünceye kadar evinde kalmış olduğu, namaza çıkamamış olduğu, cenazelere iştirak edememiş ve ders verememiş olduğu kaynaklarda yer almaktadır (Zehebi: 264). Ahmed bn. Hanbel’ in çağdaşları olan İslâm bilginleri onun kadar şanslı değillerdi. Ahmed b. Nasr el-Huzâî, Halku’l-Kur’ân düşüncesini kabul etmediği için halifenin emriyle idam edilmiştir. Nuaym b. Hammâd ve Ebû Ya’kûb el-Buvaytî ölünceye kadar hapiste kalmışlardır. Vâsık döneminde yaşayıp da Halku’l-Kur’ân

düşüncesini kabul etmeyen bilginler halifenin zulmünden kurtulamamışlardır (Bedri, el-İslam:177).

Fikirlerin farklılığından kaynaklı çatışmalar sadece o dönemlerle sınırlı kalmamıştır. Eş'arilerle- Mâtürîdîler arasında birbirlerinin kanının dökülmesine, medreselerin ve camilerin yakılmasına yol açacak kadar şiddetli kavgalar yaşanmıştır (Maturidi:2016: 374) . Hicri 5. Asrın ilk yarısında teşekkül eden ve temel neden olarak "Kur'an Lafızlarının Mahluk olup-olmaması"nın tesbit edildiği, Eş'ariler ile Hanbeliler arası tartışmalara mezhep taassubu eklenince süreç dinmek bilmeyen çatışmalara evrilmiştir. Bazı bölgelerde Eş'ari alimlerin can güvenliği dahi kalmamıştır (Zehebi:459).

Bir tarihçi ve fakih olan İbn Cerir et-Taberî (öl. 310/923), kendi anlayışına karşılık, İbn Hanbel'i fakihten ziyade muhaddis olarak gördüğü için "İhtilâfî'l-Fukahâ" adlı eserinde ismini zikretmemiştir. Bunun davranışı üzere Bağdat Hanbelîlerinin taassubi tavırları sonucunda evi kuşatılmış ve taşlanmıştır. Taberî'nin ölümünün ardından cenazesi, korku nedeniyle gece evinin içerisine gömülmüştür. Bir üzücü örneği daha ekleyecek olursak, İmam Mâlik (öl. 175/795), baskı altındaki boşanmanın geçersiz olduğuna dair verdiği fetvadan dolayı muhaliflerinden dayak yemiştir ve eli felç kalmıştır.

Esasında böyle bir çatışma ortamının oluşması bir anda zuhur edecek bir durum değildir. Çatışmayı güdüleyen birçok alt neden vardır. Çalışmamızın bu kısmında kısaca bu altı nedene de değinebiliriz.

1. Müslümanların birbirlerine Ümmet bilinci ile değilde mezhep, meşrep ve etnik kimlikler üzerinden bakmaya başlamalarından doğan "Ümmet bilincinin yitirilmesi" durumu. Bu bilincinin yitirilmesi kişileri dar ve yanlı bakış açılarına hapsedip, mezhep taassubunun esiri haline getirmiştir

2. Ahlaki birtakım düşüklükler veya zaafılar duygu, düşünce ve davranış boyutunda kötülüğün ön planda olmasına sebep olur. Mezhepler arasındaki çatışmalarda da tüm boyutları ile "kötülüğün ve ahlaksızlığın" önemli rol oynayan sebeplerden birisi olduğu tespit edilmiştir.

3. Mezhep çatışmalarını doğuran en önemli sebeplerden bir tanesi de "güç ve iktidar mücadelesidir". Ekonomik çıkarlar, güç ve iktidar elde etme, toplumda tek söz sahibi olma gibi asıl niyetler, istismara çok açık olan bazı yapıların (mezheplerin) çatısı altına gizlenmektedir. Esasında meseleyi doğru pencereden gözlemlediğimiz de mezheplerin ortaya çıkışlarından siyasi bir mücadelenin sonucu olduğunu söyleyebiliriz (Akbulut,1992: 127). Örneğin Şiiliğin ve Hariciliğin ortaya çıkışındaki temel faktör olan siyaset, zamanla varlıklarını sürdürebilmek için kullanmak zorunda kaldıkları bir enstrüman haline dönüşmüştür. Hariciler, Sıffin Savaşı'ndan sonra hakem tayin edilmesi üzerine Hazreti Ali'yi tekfir ederek onun saflarından ayrılmışlardır. Bu süreçte ki uzlaşma arayışları asla bir sonuç getirmemiştir ve bu grup Nehrevan da Hazreti Ali'nin ordusu ile savaşmıştır. Ordu'nun önemli bir kısmı kılıçtan geçirilmiştir. Haricilerin bu şiddete meyilli ve sert mizaçları onların fırkalaşma teorilerinin ve görüşlerinin temeli haline gelmiştir (Çalışkan,2020: 99). Yani iktidar kavgası, en çok başvurduğu "tekfir mekanizmasını" işletmiş ve "güçlü olanın hayatta kalacağı" kuralını devreye sokarak ölümü ve öldürmeyi meşru ulaştırılan bir statü haline gelmiştir.

Mezhep yanlısı siyasi eğilimler, bazen dinin tek bir mezhep üzerinden uygulanmasını ve diğer mezheplerin öğretilmesini engellemişlerdir. Bunu yapma nedenleri elbette çeşitli çatışmalarla, baskılarla halkı bıktırıp siyasi nüfuzu elde ederek yönetimi elinde tutma çabasıdır. Örneğin Kuzey Afrika'da bir zamanlar Hanefî Mezhebi yaygın mezhep konumunda iken, Emir Muiz bn. Badis'in (ö.454/1062) baskı ve girişimiyle Hanefî Mezhebi tamamen

unutturulmuş, bölge halkına Maliki Mezhebine tabi olmaları konusunda çeşitli baskılar eziyetler yapılmıştır. Ve sonuç olarak bölgede en yaygın mezhep Maliki mezhebi olmuştur. Hişâm b. Abdurrahman (ö. 180/796) döneminde Endülüs'ün resmi mezhebi haline gelen Mâlikîlik hükümdarlar tarafından himaye edilmiştir. Kur'an-ı Kerîm ve el-Muvatta dışında hiçbir kitabı tanımayan mukallitler, diğer mezhepleri baskı altında tutmuş ve ihtilafa yol açabilecek fikhî veya felsefî her tür fikre karşı çıkmışlardır (Telkenaroğlu,2016: 26). Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 390/1000 civarı), Endülüs Emevileri'nde sadece Mâlikî mezhebinin tanındığını, Şâfiî ve Hanefî mezhebine mensup kişilere hoşgörüyü bakılmadığını, hatta Mu'tezilî veya Şii itikadını benimseyenlerin her an öldürülme korkusuyla yaşadıklarını aktarmaktadır. Yine, İran miladi XVI. yüzyıl başlarına kadar Sünnî kültürün egemen olduğu bir coğrafya iken, Safevî devletinin teşekkülüyle bir değişim geçirmiştir. Devletin kurucusu Şâh İsmail aktif bir Şiileştirme politikası gütmüştür. Bu amacı doğrultusunda 12 imam adına hutbe okutmuş, Ebu Bekir, Ömer ve Osman'a lanet etmeyi ve ezana "eşhedü enne Aliyyen veliyyullâh, hayye 'alâ hayri'l-amel, Muhammed ve Alî hayru'l-beşer" ibarelerinin konulmasını emretmiştir. Sünnî âlimlerin önemli bir kısmını öldürtmüş, bir kısmının da Herat, Buhara gibi şehirlere kaçmasına sebep olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey (ö. 455/1063) de, Eş'arî-Şâfiî kimseleri üst düzey siyasi görevlerden el çektirerek bu görevleri Mu'tezilî-Hanefî kitlelere vermiştir. Şâfiî ve Eş'arîlere karşı düşmanlığıyla tanınan ve özellikle İmam Şâfiî aleyhinde konuşmalar yaptığı bilinen Vezir Kündürî de (ö. 456/1064) Mu'tezilî-Hanefîleri önemli devlet kadrolarına atamış ve Eş'arî, Şâfiî, Rafizî, sûfi kesimlere karşı sistematik şekilde baskı politikası izlemiştir. Resmi mezhebi Hanefîlik olan Osmanlı devletinde de XVI. asrın ortalarından itibaren kadı ve müftü beratlarında kaza ve fetvanın Hanefî mezhebine göre verilmesi kural halinde gelmiştir. Dolayısıyla o zamana kadar diğer Sünnî mezheplere gösterilen müsamaha bu asırdan itibaren gösterilmez olduğu yorumları bulunmaktadır (Aydın, 2001 :91).

4. Mezhep çatışmacılığını doğuran veda çatışma yapan kimselerin kendilerini doğru olarak gösterebilmek için uyguladığı yöntemlerden bir tanesi olan Hadis Uydurmacılığı meselesi. Hazreti Peygamber'in hayatta olduğu dönemlerde hadis uydurma meselesi gündemde değildi, onun vefatından sonra ise sahabelerin Peygamberin sözlerini sonraki nesillere aktarma konusundaki titizliği birçok kaynak tarafından tespit edilmiştir. Ancak birçok iç ve dış nedenin etkisiyle sonraki dönemlerde, itikadi konulardaki ayrılıklara referans bulma amacıyla bazı mezheplerin kendi görüş ve düşüncelerini temellendirmek için hadis uydurmacılığına yöneldikleri tespit edilmiştir. Uydurma meselesi, sadece kendi görüşlerini referanslandırma açısından değil, aynı zamanda muhalif gördükleri mezheplerin görüşlerini kötüleme noktasında da devreye girmiş ve diğerlerinin aleyhinde olan hadisler uydurulmuştur. Örneğin İbni Sebe Müslümanları birbirine düşündürecek fikirler ortaya atarak ve bu fikirlerin müslümanların arasına açmasını arzu ederek uydurmacılık yapanlardan bir tanesidir. Mezhepler noktasında önem arz etmesi nedeniyle buraya ekleyebileceğimiz yaptığı uydurmalarından bir tanesi, Hazreti Peygamber'in veda hacından dönerken Hazreti Ali'nin elini tutup kendisinden sonraki vasi ve halifesi olarak ilan ettiği rivayetidir. Sahabelerin Hz. Peygamberin öğüdünü tutmak yerine, Hazreti Ali'nin hakkını yiyerek, Ebu Bekir'i halife seçtiklerini iddia etmiştir (Kandemir, 2020:33) . Özellikle Şiilerin de Hazreti Ali konusunda birçok hadis uydurmacılığı yaptıkları bilinmektedir, buradaki üzerinde durmamız gereken nokta, bu rivayetleri ortaya atarken ki hedefleri siyaseten üstün olma çabasıdır.

5. Hadis uydurmacılığı gibi, kullanılan çatışma argümanlarından bir tanesi de dini metinlerde mezheplerin kendi görüşlerini temellendirmek için yaptıkları tasarruf ve tevillerdir. Hemen hemen her Mezhep kendi görüşünü temellendirmek için ana kaynak olan Kur'anı Kerim'i kullanmak istemiştir, çünkü Kur'an üzerinde ihtilaf yoktur ve değişikliğe uğramadığı hususunda ittifak edilmiştir. İnsanoğlunu dini metinlerde kendi düşüncelerine

uygun tasarrufta bulunmaya sevk eden şey taassup adı verilen zaafıdır. Şî müfessir Ebü'l-Kâsım Furât b. İbrahim b. Furât el-Kûfi (ö. 310/922) Fâtiha suresinde geçen “Bizi dosdoğru yola ilet! Kendilerine nimet ver- diklerinin yoluna” (el-Fâtiha 1/6-7) âyetini “Kendilerine nimet verilenler Hz. Ali'nin taraftarları, nimet ise Hz. Ali'nin velayetidir” şeklinde tefsir etmektedir. “De ki: ‘Benim ve bana tabi olanların basiret üzere Allah’a davet ettiğimiz yol, işte bu yoldur” (Yûsuf 12/108) âyetini ehl-i beyt ve onların halifelğine delil getirmekte “Ne kadar çirkindir o karşılığında kendilerini sattıkları şey ki; Allah’ın kullarından dilediğine kendi lütfundan vahiy indirmesini çekemeyerek Allah ne indirdiyse hepsini inkâr ettiler. Bu yüzden de gazap üstüne gazaba uğradılar. Ve o kâfirler için aşağılayan bir azap vardır” (el-Bakara 2/90) âyetinde geçen “gazap üstüne gazaba uğrayacak” olanların Ümeyye oğulları olduğunu söylemektedir (Telkenaroğlu, 2015: 8).

6. Müntesibi olduğu mezhebi ve mezhebin lider ve önderlerini övmedi aşırıya giderek tek doğrunun mezhep imamının sözü olduğunu kabul etmek “doğru budur” hükmü ile hareket etmek siyaseten çatışmaların doğmasındaki alt nedenlerden bir diğeridir.

Geçmişte ve günümüzde mezhep müntesipleri genellikle tabi oldukları mezhebin kurucularını diğer mezhep liderlerinden veya âlimlerden daha üstün görme eğiliminde olmuşlardır. Tabakat kitaplarından anladığımız üzere hep ekol ve mezhep kendi imamını yüceleyici ifadeler, sıfatlar ile anmıştır. Örneğin Hanefiler, İmam Hanefi için “el-imamul azam” sıfatını kullanırken, Şafiiler de İmam Şafii için bu tabiri kullanmıştır. Kişinin hocasını veya önderini sevmesi gayet doğal ve insani bir davranış olarak karşılanırken, burada makul olan sınırların aşılması ile âlimlerin hata yapmayan, olağan dışı ve insan üstü varlıklar boyutuna taşınmaları taassubi bir bakış açısını getireceği için sıkıntı teşkil etmektedir. Özellikle dini liderine kutsallık atfetmek ve liderinin sözlerini dinde bir hüccet olarak kabul etmek çatışma ortamının doğmasını tetikleyen taassup romantizminin bir sonucudur. Örneğin Hanefî mezhebi fakihlerinden İbn Cercîs ismiyle meşhur Seyyid Dâvûd b. Süleymân’ın (ö. 1299/1882) şu sözleri, eleştiriye konu olabilecek niteliktedir: “Müctehid imamların görüşlerinden herhangi birinin şeriat dışına çıkmış olduğunu düşünmek asla doğru değildir. Nasıl şeriat dışına çıkmış olabilirler? Onlar görüşlerinin kitap, sünnet ve sahabe icthadlarına dayandığını bilirlerdi. Doğru keşfe sahiptiler. Ruhları Peygamber’in ruhuyla buluşurdu. Delillerinde çekimser kaldıkları bütün meseleleri, keşif ehline malum şartlar çerçevesinde, uyanıkken karşılıklı konuşma sırasında ‘Yâ Rasûlallah! Bu senin buyruğun mudur, değil midir?’ diye Hz. Peygamber’e sorarlardı... Keşif ehli icmâ ile müctehidlerin vahiy ilimlerinde Peygamberin varisi olduğu görüşündedir. Hz. Peygamber günahattan masum olduğu gibi vârisleri de hatadan korunmuştur” Yine övgüde aşırı olarak niteleyebileceğimiz bir örnek daha sunmamız gerekirse; Ebü'l-Kâsım İbn Mende (ö. 470/1078), Ahmed b. Hanbel hakkında “O, Müslümanların lideri, müminlerin efendisidir. Onunla yaşar; onunla ölürüz. İnşallah da onunla haşır olacağız. Bunun dışında bir şey söyleyeni de cahillerden sayarız” sözlerini ekleyebiliriz. Kendisi bir Mâlikî olan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) de “Eğer adaleti gözetmemekten korkarsanız, o zaman bir tane eş ile veya sahip olduğunuz câriyelerle yetinin. Doğruluktan ayrılmamak için bu daha elverişlidir” (en-Nisâ 4/3) âyetini işlerken İmam Şafî ile ilgili bir değerlendirmesinde; “Şafî’nin benimsediği görüşlerin, ondan rivayet edilen bilgilerin ve onun taşıdığı sıfatların tamamı Mâlik’ten alıntıdır ve onun denizinden bir yudumdur. Ne var ki Mâlik, duyduğunu daha iyi kavrar, zekâsı daha keskindir, dili daha fasihtir, ifadesi daha güçlüdür ve daha harika vasıflara sahiptir” demektedir.

Oysaki bir mezhep liderinin ya da mezhep müntesibinin bakış açısı şu şekilde olmalıdır: “benim bakış açım doğru olabileceği gibi, yanlış yani isabetsizde olabilir aynı şekilde diğer mezheplerin bakış açıları yanlış olabileceği gibi, isabetli yani doğrudan olabilir”.

4.SONUÇ

Mezhepler, İslam dünyasında doğal bir süreçle ortaya çıkan ve zamanla entelektüel birikimi temsil eden yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Her mezhep, kendi içinde sistematik bir düşünce yapısı barındırmakta ve İslam'ın farklı yorumlarına kapı aralamaktadır. Ancak, mezheplerin bu doğal gelişim sürecinde, zamanla ortaya çıkan taassup ve romantizm gibi unsurlar, mezheplerin sadece dini bir yorum olarak kalmasını engellemiş ve onları sosyal, kültürel ve siyasi bir kimliğe dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, İslam toplumlarında derin ayrışmalara ve çatışmalara neden olmuştur. Özellikle mezheplerin, dinin kendisi gibi mutlak doğru olarak kabul edilmesi ve sorgulanamaz bir statüye kavuşturulması, bu çatışmaları körükleyen temel faktörlerden biri olmuştur.

Taassup, bireylerin kendi mezhep ve inançlarına aşırı bir bağlılık göstermesi ve farklı düşüncelere karşı hoşgörüsüz bir tavır sergilemesi anlamına gelmektedir. İslam toplumları arasında, tarih boyunca mezheplerin dinin tek doğru yorumu olarak kabul edilmesi ve diğer mezheplere karşı üstünlük iddiasında bulunulması, toplumların bölünmesine, hatta zaman zaman şiddetli çatışmalara yol açmıştır. Bu durum, İslam'ın özünde bulunan birlik ve kardeşlik anlayışına ters düşmekte, Müslümanlar arasındaki barış ve hoşgörü ortamını zedelemektedir. İslam'ın temel ilkelerinden biri olan tevhit anlayışı, Müslümanların bir arada yaşamasını, farklılıklarını hoşgörüyle kabul etmelerini öngörürken, mezhepler arası taassup, bu ilkeleri sekteye uğratmış ve mezhepler arasında ciddi bir ayrışmaya neden olmuştur.

Mezhep romantizmi ise, mezheplerin tarihsel süreçteki liderlerine ve bu mezheplerin oluşturduğu değerlere duygusal bir bağlılık geliştirilmesi olarak tanımlanabilir. Bu yaklaşım, mezhebi sadece dini bir yorum olarak değil, aynı zamanda bir kültürel ve sosyal kimlik olarak görmeye yol açmıştır. Mezheplerin bu şekilde romantik bir şekilde idealize edilmesi, onların eleştiriden ve akıl süzgecinden geçirilmesinin önünde bir engel teşkil etmiştir. Mezhepleri bu şekilde kutsallaştırmak, İslam toplumları arasında daha fazla ayrışmaya neden olmuştur. Tarihsel olarak bakıldığında, mezhep romantizminin etkisiyle birçok düşünür ve alim, kendi mezheplerine aşırı bir bağlılık göstermiş, diğer mezhepleri eleştirmekten çekinmemiş ve hatta farklı düşüncelere sahip insanları dışlamışlardır.

Taassubun ve mezhep romantizminin İslam toplumu üzerindeki etkileri sadece dini boyutla sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumsal, siyasi ve kültürel boyutlarda da kendini göstermiştir. Mezhepler arası çatışmalar, İslam coğrafyasının birçok yerinde tarih boyunca şiddetli kavgalar ve kan dökülmesine neden olmuştur. Özellikle Abbasi ve Emevi dönemlerinde, mezhep taassubunun devlet politikası haline getirilmesi, farklı mezheplere mensup olanların dışlanmasına, cezalandırılmasına ve hatta öldürülmesine yol açmıştır. Bu durum, İslam toplumunda derin bir bölünme yaratmış, Müslümanlar arasında düşmanlık ve güvensizlik tohumları ekilmiştir. Mezheplerin, dinin tek doğru yorumu olarak kabul edilmesi ve diğer mezheplerin yanlış olarak görülmesi, İslam toplumunu bölmekle kalmamış, aynı zamanda İslam dünyasının dışı karşı zayıflamasına da sebep olmuştur.

Tarih boyunca İslam bilginleri ve alimleri, mezheplerin bir zenginlik olduğunu, ancak taassubun bu zenginliği yok ettiğini vurgulamışlardır. Mezheplerin dinin yorumu olduğu ve dinin yerine geçmediği gerçeği, birçok alim tarafından dile getirilmiş; mezhepler arası farklılıkların hoşgörüyle karşılanması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak buna rağmen, mezhep taassubu zaman zaman İslam toplumlarında güçlü bir etki yaratmış ve bu etki günümüze kadar devam etmiştir.

Mezheplerin İslam toplumu üzerindeki bu etkilerini anlamak, günümüzde de büyük bir önem taşımaktadır. Mezhepler, tarihsel olarak belirli bir zaman ve mekânda ortaya çıkan

dini yorumlardır ve İslam'ın özü olan vahiy ve sünnetin farklı toplumsal ve kültürel koşullarda nasıl anlaşıldığını yansıtır. Bu nedenle, mezheplerin bir beşerî oluşum olarak değerlendirilmesi ve dinin kendisi gibi mutlak doğrular olarak kabul edilmemesi gerekmektedir. Mezheplerin farklı yorumlarını bir zenginlik olarak görmek ve bu farklılıkları hoşgörüle karşılamak, İslam toplumunun birliği ve bütünlüğü açısından kritik bir öneme sahiptir.

Sonuç olarak, mezheplerin doğru anlaşılması, taassubun ve mezhep romantizminin aşılması, İslam toplumları arasında barış, hoşgörü ve birliktelik için gereklidir. Mezhepler, İslam'ın zengin entelektüel mirasının bir parçasıdır ve bu mirası korumanın en iyi yolu, farklılıkları kabul etmek ve onları dinin özüne zarar vermeyen birer yorum olarak görmektir. Mezheplerin bir din olarak değil, dinin farklı yorumları olarak kabul edilmesi, İslam toplumlarının iç barışını sağlamada önemli bir adımdır. Bu bakış açısı, İslam'ın evrensel kardeşlik ve birlik mesajına daha uygun bir toplumsal yapının oluşmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Abdulcelil Candan, Kur'an'ı Yanlış Anlamada Taassub Faktörü, SDÜ, sayı 29, 2012.
- Abdülhamid Ebu Süleyman, Müslüman Aklın Krizi, çev. Yasemin Savur (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2012), 38.
- Ahmed b. Hanbel, Kitabü's-sünne, s. 88.
- Ahmet Akbulut, Sahabe Devri Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri, (İstanbul: Birleşik Yayınları, 1992), 90-127.
- Ahmet Keleş, 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme Marife yıl 3 sayı 3 Kış 2005 25-45.
- Akoğlu, „Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi“, 120-121
- Aydın, 2001, 91.
- Bağdâdî, 1987, 241.
- Bağdâdî, Abdulkahir, Mezhepler Arasındaki Farklar, çev.: Ethem Ruhi Fıçlalı, TDV, Ankara 2011, s. 19.
- Bağdâdî, el-Fark beyne'l-firak, s. 34.
- Bağdâdî, el-Fark, s. 198.
- Bağdâdî, Mezhepler Arasındaki Farklar, s. 20, 229, 237.
- Bağdâdî, Mezhepler Arasındaki Farklar, s. 219.
- Bağdâdî, Usûlu'd-dîn, s. 189.
- Bağdâdî, Usûlu'd-dîn, s. 340-342.
- Bakıllânî, el-İnsâf, 105-106.
- Bakıllânî, el-İnsâf, 87-100.
- Bâkıllânî, Kitabu Temhidü'l-evail, s. 444-447. Kalaycı, Mehmet, Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 254.
- Bâkıllânî, Kitabu Temhidü'l-evail, s. 471.
- Bedrî, el-İslâm, s. 177-178. İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, nşr. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto

Yayımları, 2016), 374-378.

Bekir Topaloğlu- İlyas Çelebi, Kelam Terimleri Sözlüğü (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 215.

Bekir Topaloğlu- Kelam Terimleri Sözlüğü (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 215.

Cürcânî, Tarifat, s. 64 Bahar 1.Baskı, İstanbul, Nisan 1997

Çalışkan, Necmettin- Okşar, Yusuf. “Hâricilik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları”. Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/1 (2020), 99-124.

Çelenk, 2014, 15, 16, 20, 25.

Ebu Hanife, el-Fıkhu'l-ebsat, s. 57.

Ebu Hanife, el-Vasiyyet, s. 89; el-Eş 'arî, el-İbâne, s. s.47; Ali el-Kâri, a.g.e., s. 95.

El-Bağdâdî, Abdulkahir, Mezhepler Arasındaki Farklar, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, TDV, Ankara 2011, s. 19.

El-Bağdâdî, Mezhepler Arasındaki Farklar, s. 14, 179.

El-Beyhî, Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estar li Ebî Bekr el-Bâkılânî dirase ve tahkik, s. 229.

El-Beyhî, Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estar li Ebî Bekr el-Bâkılânî dirase ve tahkik, s. 416-418.

El-Eş 'arî, el-İbâne, s. 39,79.

El-Eş 'arî, el-İbâne, s.182.

El-Eş'arî, el-İbâne, s. 181; el-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkâhir b. Tahir, Usûli'd-dîn, Matbaatu't-Devlet, İstanbul, 1928, s.143.

En-Nesefî, Kitabu't-temhid, s.178-179.

Esen, M. "Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52 (2011): 97-110

Eş 'arî, Fî istihsâni'l-havz, 88, 95-96.

Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâ'îl, el-İbâne, Medine 1975, s. 7-8.

Evkuran, Sünni Paradigmayı Anlamak, 78.

Göktepe, M. (2020). Romantizm Sanat Akımı ve Sanatçıları Üzerine Bir Değerlendirme. Journal of Arts, 3 (1), 45-66.

Hasan ONAT İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği İlahiyat Akademi sayı 5, 2017, s. 11-36.

Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, İslam Mezhepleri Tarihi, 3. Baskı, Ankara, Grafiker Yayınları, 2014, s.42.

Hasan Onat, “Kimlik-Teoloji ilişkisi Bağlamında Alevîlik-Bektaşîlikle İlgili Kimlik Tartışmaları Üzerine”, Alevilik – Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi, 1 (2009), s. 20.

İbn Haldun, Mukaddime, haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 182.

Ibn Mâce, “Fiten”, 7.

İbn Mâce, Sünen. tahk.: M Fuad Abdülhakî, Beyrut 1975,c.II, s. 1322.

İğde, Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci, 168-170.

İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, nşr. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 374-378.

- İbn Haldun, Mukaddime I, Zakir Kadiri Ugan (çev.), İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1968, s. 329.
- İbn Haldun, Mukaddime I, Zakir Kadiri Ugan (çev.), İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1968, s. 352.
- İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, 1/193-194).
- İhsan Arslan, Ahmed b. Hanbel'in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavrı, Marife, Kış 2012, ss.69-88.
- İlyas Üzüm, "Mezhep", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/526.
- Karaağaç, Hilmi. "Ehl-İ Sünnet'e Göre Tekfir Problematiği". Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 0 / 40 (Aralık 2013): 163-186.
- Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 243.
- Koçyiğit, Hadisçiler ile Kelâmcılar Arasındaki Tartışmalar, 255.
- M. Rahmi Telkenaroğlu: İctihaddan Taklide Evrilmenin En Ağır Bedeli: Mezhep Taassubu, 8-32.
- M. Zeki İşcan, Osmanlı Tarih Deyimleri, MEB, İst, 1993, II/936; Mustafa Çağrırcı, "Taassub", DİA, XXXIX, s. 285-286.
- Makdisî, 1411/1991, 236.
- Mehmet Ali Büyükkara, "Mezhep ve Mezhepçilik", İlahiyat Akademi, sayı: 5, 2017, s. 1-10.
- Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, 11. Baskı, (İstanbul, İz Yayıncılık, 2011), 770.
- Mehmet Evkuran, "Çağdaş İslam Düşüncesinde "Mezhep" Krizi: Mezheplerin Dinsel/Teolojik Meşruiyeti ve Sosyolojik Anlamı Üzerine", Kelam Araştırmaları Dergisi, 2015, XIII, S. 2, s. 617-618.
- Mehmet Evkuran, Çağdaş İslam Düşüncesinde "Mezhep" Krizi: Mezheplerin Dinsel/Teolojik Meşruiyeti ve Sosyolojik Anlamı Üzerine, Kelam Araştırmaları Dergisi Cilt: 13, Sayı: 2, 2015 Sayfa: 615-633
- Mehmet Ödemiş, Kullanışlı Bir Teolojik Silah Olarak Tekfir -Mezhebî İzdüşüm, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi S.101-127.
- Mehmet Zeki İşcan, "Taassuba Dayalı Din Anlayışı Karşısında Ebu Hanife Örneği", Ekev Akademi Dergisi, 2004, VIII, S: 20, s. 59-78.
- Mevlüt Özler, İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı, İstanbul 1996.
- Ocak, Sümeyra-Doğanay, Aziz. "İslam Mimarîsinde Mezhep Etkisi: Fas Câmileri Örneği". İstem, 17/33 (2019): 89-109.
- Onat, Hasan. "İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği / 5 (Temmuz 2017): 11-36.
- Ramazan Altıntaş, "İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika", Cumhuriyet Üni.İlahiyat Fak. Dergisi, Sivas 1996, sy. I, s. 112-113.